

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1981.1.05>

E. TÕNISSON

ESIAJA AHJUD EESTIS

Esitanud K. Siilivask

Seni kogutud andmetest Eesti esiaja lõpusajandite elamu kohta nähtub, et see on nii arhitektuuriliselt üldilmelt kui ka chituslikult sarnanenud samaaegsete ehitistega lõuna- ja idapoolsetel naaberaladel. Samaugused nelinurksed rõhtpalkhooned nagu Eestis olid üldlevinud ka mujal Baltimaadel, Vene aladel ja idapoolsemate soome-ugri rahvaste juures. Mõningaid võimalusi Eesti muistse elamukultuuri erijoonte selgitamiseks pakuvad praeguse uurimisseisu juures esijoones tulekolded. Nende osatähtsust hoonetüübi määramisel on etnograafilises kirjanduses korduvalt rõhutatud.¹ Ka viimastel aastakümnetel on etnograafid Baltimaade elamutüüpide eristamisel lähtunud ahjudest ja kolletest, pidades neid olulisemaiks mitmetestki ehitustehnilistest üksikasjadest.²

Esiaja ahjude ja kollete kohta on Baltimaadelt ja naaberaladelt kogutud rikkalikult materjali, mis aga ei ole veel tervikuna küllaldaselt läbi töötatud ega üldistatud ning on jäänud seetõttu suurelt osalt seostamata etnograafia andmetega. Üsna rohkesti on andmeid ka Eestist, seda esijoones viimaste aastakümnete uurimistöö tulemusena. Ühtekokku on meil kindlaid kiviahjuvaresid leitud vähemalt kaheksast 11.—13.(14.) sajandi linnusest ja kahest asulast (joon. 1, a). Ahjude olemasolu on tõenäoline ka teistes sama aja linnustes-asulates, uuritavate alade väiksuse või lõhutud kultuurikihi tõttu ei ole neid aga seal lähemalt välja selgitatud.

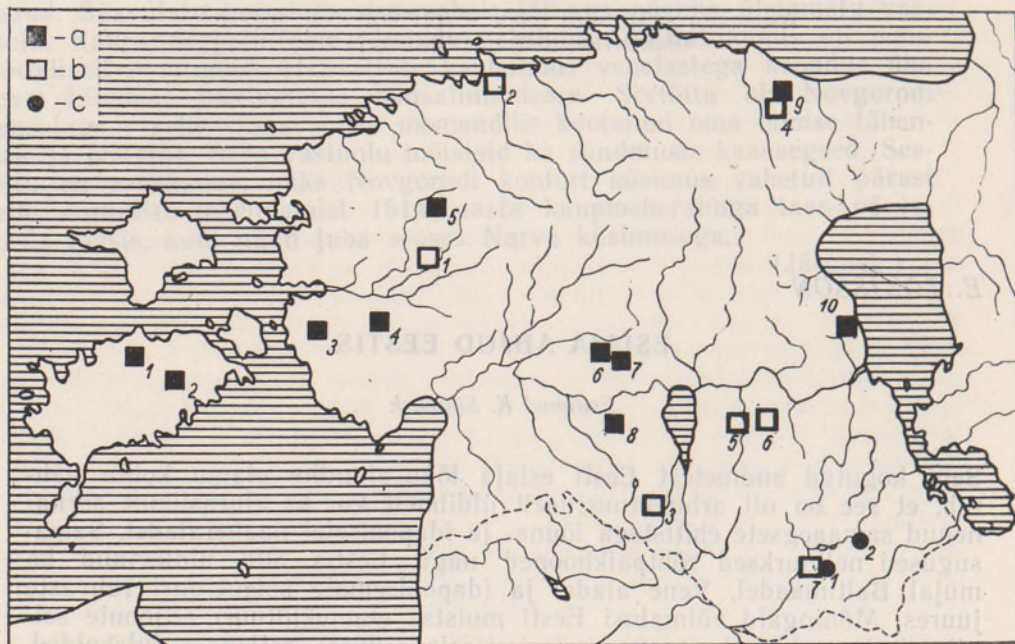
Senise uurimistöö põhjal on jõutud enam-vähem üksmeelsele arvamusele, et vanim elamuhju tüüp³ Ida-Euroopa põhjapoolsetel aladel oli kividest kerisahi. Mõningate keeleliste kaalutluste alusel on etnograafid ja keeleteadlased oletanud, et kerisahjud kujunesid välja juba II või I aastatuhandel e. m. a.⁴ Enamik arheolooge on selles suhtes olnud seni

¹ Seda tegi juba A. O. Heikel; vt. Heikel, A. O. Die Gebäude der Ceremissen, Mordwinen, Esten und Finnen. — Journal de la Société Finno-Ougrienne IV. Helsinki, 1888, lk. XXVIII.

² Терентьева Л. Н. Основные итоги изучения жилища народов Прибалтики. — Рит.: Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции. I. М., 1959, lk. 347.

³ Omaette liigi moodustavad rauasulatusahjud. Et need erinesid nii kujult kui ka funktsioonilt elamuhjudest, puudub mõlema vahel nähtavasti otsene arengulooline seos. Mis puutub Ida-Euroopa lõunapoolsete alade ahjude vanusesse, siis on saviahje teada juba Tripolje kultuuri elamutest. Vt. Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетие до н. э.). — Материалы и исследования по археологии СССР. № 10. М.-Л., 1949, joon. 38, 39.

⁴ Ühe peamise sellekohase argumendina esitatakse tavaliselt eesti *kerise* võimalikku seost komi ja udmurdi ahjunimetustega *gor* ja *gur*. Vt. Manninen, I. Die Sachkultur Estlands. II Bd. — Opetatud Eesti Seltsi Eritoimetised II. Tartu, 1933, lk. 304; Viikuna, K. Leivinuunin historiaa Suomessa. — Kalevalaseuran Vuosikirja 25—26 1945—1946. Porvoo-Helsinki, 1946, lk. 251; Toivonen, Y. H. Etymologisia huomioita. — Virittäjä, 1921, lk. 22, 23.

Joon. 1. Eestist leitud esiaja ahje.

a — 11.—13. (14.) sajandi kiviahjud: 1 Paatsa linnus (kaevatud A. Kustini juhitud 1963. aastal), 2 Valjala linnus (A. Kustin 1962, 1964), 3 Linnuse asula (E. Tõnisson 1972), 4 Soontagana linnus (A. Kustin 1965, E. Tõnisson 1966—1971), 5 Varbola linnus (E. Laid 1938—1940, E. Tõnisson, Ü. Tamla, J. Selirand 1974—1979; Селиранд Ю., Тыниссон Э. Предварительные результаты исследования городища Варбола в 1974—1976 гг. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1978, nr. 1, lk. 90—95 ja tahv. XI, 1, 2), 6 Lõhavere linnus (H. Moora 1937—1941, 1956—1962; Моора, H. Einige Ergebnisse der Burgbergforschung im Ostbaltikum. — Suomen Museo 1967, Helsinki, 1968, lk. 85—88), 7 Olustvere asula (A. Lavi, M. Laul, V. Sokolovski 1978, 1979), 8 Sinialliku linnus (J. Selirand 1967—1969), 9 Pada I linnus (T. Tamla 1979), 10 Alatskivi Kalevipoja säng (M. Aun 1972; Аун М. Об исследовании городища «Ложе Калевипоэга» в Алатскиви. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1974, nr. 1, lk. 92).

b — algelised kiviahjud: 1 Konuvere linnus (E. Tõnisson 1972—1974; Тыниссон Э. О некоторых результатах исследований городища Конувере. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1975, nr. 1, lk. 90 ja joon. 1, lk. 89), 2 Iru linnus ja asula (H. Moora, A. Vassar, R. Indreko 1936, O. Saadre 1937, A. Vassar 1952—1958, Ü. Tamla 1976; Vassar, A. Iru Linnapära. — Rmt.: Muistse Eesti linnused. 1936—1938. a. uurimiste tulemused. Tartu, 1939, joon. 33 ja lk. 70), 3 Tõrva Tantsumäe asula (H. Moora, Henn Moora 1965—1967), 4 Pada II linnus (T. Tamla 1977—1979), 5 Peedu linnus (H. Moora 1936; Моора, H. Peedu Kerikmägi. — Rmt.: Muistse Eesti linnused. 1936—1938. a. uurimiste tulemused. Tartu, 1939, joon. 64 ja tahv. IV), 6 Unipiha asula (M. Aun 1969, 1970; Aun, M. Unipiha linnuse uurimise tulemustest. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1975, nr. 4, lk. 356), 7 Rõuge linnus ja asula (linnused: H. Moora 1951—1952, M. Schmiedehelm 1953—1955; Шмидехельм М. X. Городище Рыуге в юго-восточной Эстонии. — Rmt.: Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции I. М., 1959, lk. 158—161; asula: M. Schmiedehelm 1954, 1956—1959).

c — savivõlviga ahjud: 1 Rõuge asula (M. Schmiedehelm 1954, 1956—1959), 2 Käära asula (T. Tamla, M. Laul, S. Laul 1978—1979; Тамла Т., Лаул М. Археологические раскопки в Кяэпа. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1979, nr. 4, lk. 382).

tagasihoidlikumad ja dateerinud Ida-Euroopa põhjapoolsete alade vanimad elamuahjud m. a. I aastatuhande teise poolde. Baltimaade vanimateks kerisahjudeks peetakse Lätist Kenteskalnsi muinasasula 8. sajandi kihist leitud kivivaresid.⁵ Umbes samasse aega kuuluvad ka Vana-Laa-

⁵ Stubavs, A. Kentes pilskalns un apmetne. Rīga, 1976, lk. 103. A. Stubavs oletab algelisemate ahjumoodustiste olemasolu siiski juba 6.—7. sajandi kihis.

doga vanimad ahjurusud.⁶ Mis puutub Rootsisse, siis ilmus seal toa sees olev ahi kasutusele vanema ja noorema rauaaja vahetuse paiku, sealse kronoloogia kohaselt seega 5. sajandil m. a. j.⁷

Näib, et kerisahjud on tõepoolest mõnevõrra vanemad, kui seda arheoloogilise materjali alusel on arvatud. Kui näiteks vaadelda Eesti II aastatuhande alguse ahje, siis on need konstruktsioonilt juba kindlalt välja kujunenud. Üsna järjekindel on ka ahjude asukoht elamus. Need asjaolud viitavad sellele, et mainitud ahjudele on pidanud eelnema algelisemad ahjutaolised moodustised, mida on raske eristada koldest. Oluulisim erinevus kividest laotud lahtise kolde ja algelise ahju vahel piirub sellega, et esimest lämbritsesid kivid ainult külgedelt, teine kaeti ka pealt üksteise najale toetuvate kividega, nii et moodustus mingil määral suletud tulepasa. Teine erinevus on puhtkvantitatiivset laadi: ahju jaoks oli tarvis rohkem kive ja need pidid olema mõnevõrra suuremad. Läbi põlenuina ja väikesteks kildudeks lagunenuina on neid raske eristada koldekividest.

Kividest laotud koldeid tuntakse juba kiviajast. Kivid pidid kõigepealt tulepasa koos hoidma. Ent võib arvata, et juba kauges minevikus õpiti tundma ka kivide soojasäilitamisvõimet ja nende kasutamist elamu soojendamiseks. Sama kehtib kerisahju puhul. On igati tõenäoline, et algeline kerisahi ongi tekkinud lahtisest koldest. Seda kinnitavad keeleteaduslikud seigad, kõigepealt eesti *kerise* soomekeelne nimetus *kiuas* ning selle vasted karjala, vepsa ja lapi keeles, mille lähtevormiks on ilmselt *kivi-sõna*.⁸ Täiesti analoogiliselt on kujunenud ka vene *каменка* (← *камень*). Eesti *kerise* (ka *keres*, *kiris*, *kiristi*, *kirits*)⁹ ja selle liivikeelse vaste *kerikš*¹⁰ etümoloogia pole lähemalt teada. Üsna usutavana aga tundub, et *keris* võis algselt tähendada kuumaks aetud koldekive.¹¹ Just selles alguses tähenduses võib talle tõepoolest olla vasteid idapoolsemates soome-ugri keeltes, nagu eespool märgitud.

Algeline kerisahi täitis esijoones soojendamise funktsiooni. Ent nähtavasti oli tal osa ka toiduvalmistamises. Ahjuga liitus ilmselt toiduvalmistamiskoht. Viimase nimetus *lee*, *leed*, millele on vasteid teistes läänemeresoome keeltes (soome *liesi*)¹², osutab juba ise selle vanusele.

⁶ Равдоникас В. И. Старая Ладога. — Советская археология XII. М.-Л., 1950, lk. 14 ja joon. 15 (lk. 19).

⁷ Stenberger, M. Vorgeschichte Schwedens. Berlin, 1977, lk. 365.

⁸ Sõna *kiuas* lähtevormiks on peetud ka *kivikota*. Vt. Toivonen, Y. H. Suomen kielen etymologinen sanakirja I. — Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1. Helsinki, 1955, lk. 202; Valonen, N. Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben. — Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. 133. Helsinki, 1963, lk. 476, 477.

⁹ Wiedemann, F. J. Eesti-saksa sõnaraamat. Tallinn, 1973, lk. 265.

¹⁰ *Kerisele* on vaste ka läti keeles — *kerēšas*. Liivi *kerikš* on üles tähendatud saunahju nimetusena, kusjuures L. Kettunen märgib, et ta olevat vasta sõna kuulnud ainult ühe Si'krögi külast pärineva vanema mehe suust. Vt. Kettunen, L. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. — Lexica Societatis Fenno-Ugricae V. Helsinki, 1938, lk. 115.

¹¹ Vrd. Talve, I. Bastu och torkhus i Nordeuropa. — Nordiska Museets Handlingar, 53. Stockholm, 1960, lk. 508.

¹² *Lee*, *leed* on tõenäoliselt algselt seotud sõnaga *leek* (vrd. soome *liekki* = leek, lõke ja *lieska* = lõõsk). Samasse seosesse kuulub ilmselt ka eesti vana sõna *leet* (om. *leedu*, *leedi*) = tuli, vrd. *jaanileedud* = jaanituli (Wiedemann, F. J. Eesti-saksa sõnaraamat, lk. 492). L. Kettunen seostab *lee* sõnaga *lees* (*leede*) — liiv, tuisk-liiv — kui kohaga, kus tehti tuld (liivane tulease). Kettunen, L. Etymologische Untersuchungen über estnische Ortsnamen. — Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia, B, 90, 1. Helsinki, 1955, lk. 165, 198, 318; vt. ka Kettunen, L. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung, lk. 192. Tegemist on ilmselt ulatusliku sõnaperega, mille seosed võivad ulatuda väljapoole läänemeresoome keeli (vrd. läti *liesma* = leek, *liesmot* = leegitsema).

Võib oletada, et lee ja ahju kokkukuuluvus ulatub meil tagasi ahju tekimisaega. Algelisi ahje võidi aga kasutada ka metallitöös.¹³

Kerisahi oli kahtlemata seotud ka saunakultuuriga. Viimase vanusest annab tunnistust sellega liituv sõnavara, kõigepealt sõna *saun* ise, mis on tuntud kõigis läänemeresoome keeltes, välja arvatud vepsa keel.¹⁴ Sõna tähendus on mõneti varieeruv: see ei tähista mitte ainult pesemishoonet, vaid ka elamut, tõendades seega mõlema lähedast kokkukuuluvust. Muudest vanadest saunaga seotud sõnadest mainitagu veel näiteks *leili* (soome *löyly*) ja *vihta* (soome *vihta*), siia kuulub ka sõna *lava*, millele on vasted soome ja vadja keeles.¹⁵

Vana sauna-, kohati ka elamunimetus on soomekeelne *pirtti* ja selle vasted karjala, vepsa ja mõnes idapoolsemas soome-ugri keeles. On tõenäoline, et sõna pärineb rõhtpalkehitiste algerioidist, kuuludes seega vähemalt m. a. I aastatuhandesse, võib-olla juba selle esimesse poolde.¹⁶ Mõnevõrra ootamatuna tundub selle sõna puudumine eesti, liivi ja vadja keeles. Sellele on raske leida seletust, võib ainult juhtida tähelepanu tõsiasjale, et *pirtti* esineb neis läänemeresoome keeltes, kus *kerise* asemel on *kiuas* või selle vasted.¹⁷ Võimalik, et need seigid osutavad teatavaile ehitusajaloolistele erinevustele lõuna- ja põhjapoolsete läänemeresoome etniliste rühmituste vahel.¹⁸

Algeliste kerisahjude väljaselgitamiseks oleks vaja põhjalikumalt uurida kõiki linnustes-asulates avastatud tulepesi (alates vähemalt I aastatuhandest e. m. a.). Siinkohal juhitagu tähelepanu ainult mõnedele sellistele kivivaredele esijoones m. a. I aastatuhande teise poole ja lõpu muististes (joon. 1, b). Terve hulk kividest tuleasemeid on avastatud Iru linnuses. Näib, et mitmed neist on võinud olla algelised kerisahjud. Mainitagu näiteks üht juba sõjaeelsetel aastatel läbiuuritud tuleaset linnuse põhjaotsal. See koosnes kahest osast: põhjapoolse osa moodustasid lehtritaoliselt asetatud paeplaadid, millega ühelt küljelt liitus väiksemate kivide lasu, lõunapoolne osa koosnes rabadaks põlenud raudkividest. Kõnesolevat tuleaset kirjeldades märgib A. Vassar, et osa kivimunakaid oli tõenäoliselt kuumuse säilitamiseks ja nad täitsid seega mõnevõrra kerise ülesannet.¹⁹ Kivide juures oli paksult tuhataolist ainet.

Teise võimaliku Iru ahjuvare näitena mainitagu linnuse keskvalliga lõuna poolt külgnevas, 1953. aastal läbikaevatud õueosas avastatud roh-

¹³ Mainitagu näiteks Unipiha linnuse kirdejalamil olnud asulast leitud ahjurusused, mille juures oli sulatustiiglite tükke ja šlakki. Aun, M. Unipiha linnuse uurimise tulemustest. — ENSV TA Toim. Ühisk., 1975, nr. 4, lk. 356.

¹⁴ Itkonen, E., Joki, A. J. Suomen kielen etymologinen sanakirja IV. — Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 4. Helsinki, 1969, lk. 983.

¹⁵ *lava* peetakse üldiselt slaavi laenuks. Valonen, N. Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben, lk. 552, 553. Sõna on siiski tuntud ka balti keeltes, vrd. läti *lāva* = lava.

¹⁶ Selle sõna ilmumise aja ja päritolu kohta on väljendatud erinevaid arvamusi. I. Talve arvates on näiteks *pirtti* vana balti laen, mis pärineb juba I aastatuhande teisest poolest e. m. a.; vt. Talve, I. Bastu och torkhus i Nordeuropa, lk. 510. Mitmed keeleteadlased on puhtkeelelistel kaalutlustel hakanud seda sõna pidama slaavi laenuks. Sõna vanus ja kultuurilooline sisu jäävad aga sellisel juhul raskesti tõlgendatavaks. Tuleb seepärast ühineda nende kahtluseavaldustega, mis *pirtti*-sõna slaavi päritolu suhtes on väljendatud (Peterson, A. Lisandeid läänemeresoome rehe nimetuse uurimisele. — Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXX. Tallinn, 1977, lk. 141).

¹⁷ Valonen, N. Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben, lk. 547.

¹⁸ Võimalik, et nende oletatavate erinevustega on ühenduses ka sõna *ahi* varieeruv tähendus läänemeresoome keeltes. Nimelt on tal eestikeelsega sama tähendus veel ainult liivi ja vadja keeles; põhjapoolsemates läänemeresoome keeltes, *pirtti*- ja *kiuas*-sõna levikualadel, tähendab ta kollet, hõõguvaid süsi, sepaääsi (Toivonen, Y. H. Suomen kielen etymologinen sanakirja I, lk. 5).

¹⁹ Vassar, A. Iru Linnapära. — Rmt.: Muistse Eesti linnused. 1936.—1938. a. uurimiste tulemusel. Tartu, 1939, lk. 70.

kete kividega tuleaset, mille mõõdud olid 2 ja 2,3 m. See moodustus enamasti küll väiksematest kividest, ent vare äärtel oli ka mitmeid suuremaid kive, sealhulgas püstjaid paeplaate. Üsna selge ahjuvare oli 1976. aastal uuritud Iru asulaosas.

Algeliste kerisahjude olemasolu on üsna tõenäoline Rõuge linnuses ja asulas, kus on avastatud mitu rohkete kividega tulepesa. Ka põlenud kivilasud Tõrva Tantsumäe muinasasulas pärinevad suurelt osalt ilmselt lagunenuid kerisahjudest, niisamuti võib neid oletada Peedul, Unipihal ja mujal m. a. I aastatuhande teise poole ja lõppu kuuluvates linnustes ning asulates. Tõenäoliselt oli algelisi ahje ka Konuveres linnamäel, mille kultuurkiht pärineb põhiliselt 11. sajandist. Selgemini eristus siin kaks varet, mida kivide rohkuse järgi võiks pidada ahjujäänusteks. Peale väikeste kivide leidus neis ka suuremaid, mis läbipõlemisest olid osalt murenenud kildudeks ja peenemaks purruks.

Algeliste ahjude juures paistab silma, et neil puudub kindel põhiplaan. Enamasti on see ovaaljas või ümar. Mitte ükski neist ahjudest pole säilinud sel määral, et võiks selgemini eristada konstruktsioonilisi osi: külgi, suud, tagaseina, põhja, ülaosa. Ainult mõnel juhul võib vare äärtel olevates suuremates kivides aimata küljekive või mõnes paeplaadis põhja- või laekivi. Teatud võrdlust nendele algelistele ahjumoodustistele võivad pakkuda mõned hilised sauna- või kalamaja ahjud. Nii märgib G. Ränk ühe Kihelkonna kalamaja ahju kohta, et see on kõige primitiivsema ehitusega, mida üldse võib kujutleda. Ta «koosneb sideaineta üksteise otsa laotud ümmargustest raudkividest, nii et kogu ahi põrandast alates on õieti ainult üks keris».²⁰

Teise algelistele ahjudele omase joonena tuleb märkida, et nad ei ole tihti asetsenud mitte elamu nurgas või vahetult seina ääres, vaid viimases teatud kaugusel ruumi sisemuses. Konuveres selgus linnuse põhjasosas avastatud kahe hoonealuse puhul, et ahjuvare paiknes välisseinast umbes 1,5—2 m kaugusel. Ka naaberladel on varasemad ahjud asetsenud elamu sisemuses, seintest eemal. Nii näiteks oli eespool mainitud Vana-Laadoga 8. sajandist pärinev ahjuvare elamu keskel²¹, samuti Äraiši järveasula (9.—10. sajand) ahjud²². Seintest mõnevõrra eemal paiknes enamik ahje ka Kenteskalnsi asulas.²³

Need tähelepanekud kinnitavad omalt poolt, et algelised ahjumoodustised on välja arenenud lahtistest kolletest. Nad on õigupoolest otseku üleminekuvorm lahtise kolde ja pärisahju vahel ja sellisena püsinud pikka aega suhteliselt ühetaolisena.

II aastatuhande algul toimub meie ahju arengus märgatav muutus. Senine mõnevõrra ebamäärane ümar või ovaalne põhiplaan asendub üha järjekindlamalt nelinurksega. Selgemini võib hakata eristama eri konst-

²⁰ Ränk, G. Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I. — Opetatud Eesti Seltsi kirjad V. Tartu, 1939, lk. 218 ja joon. 140. Raudkividest ilma sideaineta laotud algelised saunaahjud on kõige kauem püsinud Ida- ja Lõuna-Eestis. Habicht, T. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn, 1977, joon. 51, IA; Habicht, T. Taluühest ja mõnedest kõrvalhoonetest Kagu-Eestis 19. sajandi teisel poolel. — Eesti NSV Riikliku Etnograafiamuuseumi aastaraamat XVI. Tallinn, 1959, lk. 114 ja joon. 28.

²¹ Равдоникас В. И. Старая Ладога, lk. 14 ja joon. 15.

²² Latvijas PSR arheoloģija, lk. 143 ja joon. 69.

²³ Stubavs, A. Kentes pilskalns un apmetne, joon. 62. Lätis püsis ahju asend toa keskel mõnel juhul ka II aastatuhande algul (näit. Asotes hoones K 12. sajandi kihis; Шноре Э. Д. Асотское городище. — Rmt.: Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. 2. Рига, 1961, lk. 62 ja joon. 81). Sama võib täheldada ka Novgorodis 10. sajandi teise poole ja 11. sajandi kihis (Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. — Rmt.: Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1—32. Л., 1975, lk. 66). Beloozeros veel hiljemgi (Голубева Л. А. Весь и славяне на Белом озере X—XIII вв. М., 1973, joon. 34).

ruksiooniosi. Kasvavad ahjude mõõtmed ning suureneb nende ehitamiseks kulunud kivide hulk. Samal ajal omandab ahi ka kindla asukoha elamu nurgas (tahv. III, 2).²⁴ Viimane asjaolu on omakorda avaldanud mõju ahju konstruktsioonile — tuleohu tõttu tuli toaseinte vastas olevad ahjuküljed teha kindlamad.

Suhteliselt hästi võimaldavad arengut jälgida kahe Lääne-Eesti linnuse — Soontagana ja Varbola — ahjud. Kummaski linnuses on läbi uuritud kümnekond ahju, mis pärinevad mitmest ehitusjärgust, kusjuures eriaegsed ahjüäänused asetsevad tihti kohakuti. Enamik Soontagana ahje oli riskülikukujulise põhiplaaniga, pikkus 1,3—1,4 m, laius 0,9—1 m, küttekolde vastavad mõõdud 0,8 ja 0,4—0,5 m piires, kõrgus 0,3—0,4 m ümber. Ahju põhja moodustas üks-kaks suuremat paeplaati, millele osalt toetusid ka ahju küljed. Viimased olid laotud suurematest hästi kokkusobitatud raudkividest (tahv. I), millest mõned olid tahutud. Peale raudkivide oli mõne ahju külgedeks kasutatud ka lapiti laotud paeplaate. Vähemalt ühe ahju tagaseinaks oli suurem serviti paeplaat. Niisugused serviti otsaplaadid on üsna tavalised Valjala ja Varbola ahjuvaredes (tahv. II). Ahjude ülaosa (lagi) on koosnenud nähtavasti üksteisele toetuvatest raudkividest, mis moodustasid kerist kandva võlvitaolise aluse.²⁵ Paaril juhul on tulepesa olnud pealt kaetud paeplaatidega. Ahju alusplaat (-plaadid) on asetunud üldreeglina toa põranda tasemel. Erandina võib Soontaganas nimetada ainult üht ahju, mis asetses 0,3—0,4 m sügavuses lohus.

Ühel Soontagana ahjul on olnud toa sisemuse poolse külje vastas post. Jälgi niisuguse posti olemasolust on leitud ka mõne Varbola ja Valjala ahju juures. Nähtavasti etendas post teatud osa ahju konstruktsiooni tugevdamisel.²⁶

Peale ülalkirjeldatud ehitusega ahjude on Soontaganast leitud kaks eelmistest väiksemat ahjumoodustist (mõõdud 0,9×0,5 m ümber) serviti paeplaatidest külgedega ja nähtavasti ka pealt paeplaadiga suletud. On mõeldav, et neid ahjumoodustisi tuleb vaadelda ilma keriseta alge-liste umbahjudena.²⁷

Varbola ahjudest on osa suuruselt ja konstruktsioonilt samasugused nagu Soontagana omad. Nendele lisaks on aga Varbolas avastatud ka paar suuremat ahju. Neist üks asetses 1974.—1976. aasta kaevandi edelaosas. Sellegi põhja moodustas suur paeplaat, küljed olid laotud lapiti paeplaatidest, mis olid säilinud kahe-kolme kivi kõrguselt, kuna tagaseinaks oli suur serviti paeplaat. Küttekolde pikkus oli kuni 1,3 m, laius 0,6—0,7 m, kõrgus 0,5—0,6 m.

Vähemalt niisama suure küttekoldega, ent mõnevõrra täiuslikuma konstruktsiooniga oli teine, 1979. aastal värvälähedases kaevandis läbiuuritud ahi (joon. 2, tahv. II). Selle aluse moodustasid paeplaadid, millest kaks suuremat, osalt katkist plaati olid küttekolde põrandaks. Ahju

²⁴ Vt. ka Тõниссон Э. Ю. Некоторые итоги изучения древнеэстонского жилища (по материалам городищ 11—13 вв.). — ENSV TA Toim. Ühisk., 1980, nr. 1, juun. 2—5.

²⁵ Umbes samasuguseid raudkividest võlviga etnograafilisi ahje on kirjeldanud N. Valonen (Valonen, N. Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben, juun. 235, 236).

²⁶ Selline nurgapost (*turp*, *turvapost*, *patsas*) on iseloomulik esijoones idaeuroopa saviahjudetele. Huvipakkuv on aga ka selle esinimine Loode-Eestis rehetoa kerisahjude juures (Ränk, G. Die Bauernhausformen im baltischen Raum. — Marburger Ostforschungen. Bd. 17. Würzburg, 1962, lk. 97), alal, kus rehetubades kõige kauemini säilisid lahtise kerisega ahjud (vt. Ränk, G. Saaremaa taluehitised, juun. 132, lk. 202; Habicht, T. Rahvapärane arhitektuur, lk. 27 ja värviline fototahvel IV). Soontagana ja Varbola näited kinnitavad, et ahju turvaposti traditsioon ulatub selles piirkonnas tagasi juba esiaega.

²⁷ Kividest umbahje võis II aastatuhande algul hakata esinema Eestis mujalgi. Тõниссон Э. Ю. Некоторые итоги изучения древнеэстонского жилища, lk. 73.

Soontaganas 1968. aastal avastatud ahi. Alumised paeplaadid pärinevad varasemast ahjualusest (O. Volmeri joonistus).

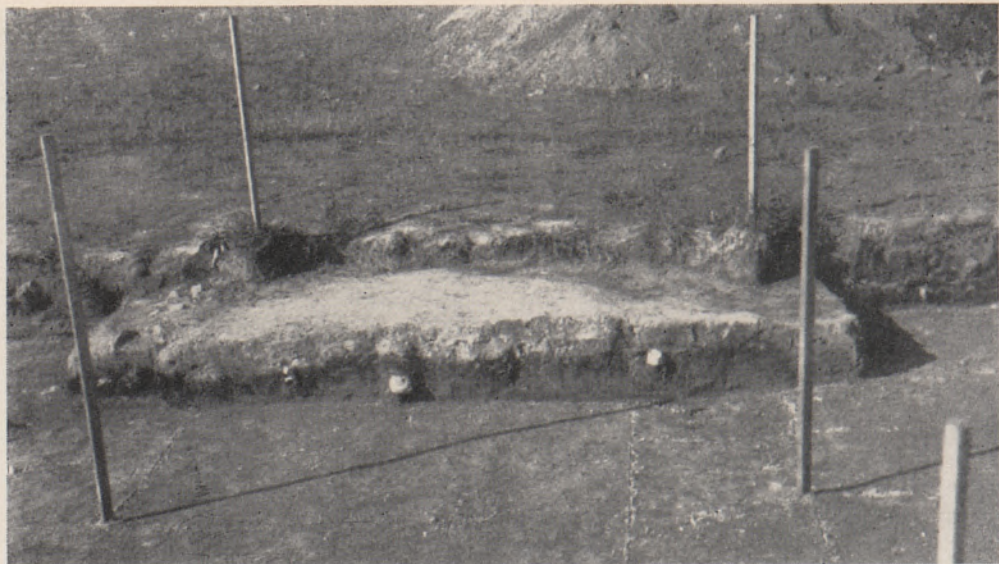
1979. aastal läbiuuritud ahjuvare Varbolas (tagaseinas serviti otsaplaat).

1. Ahjuvare selle all olevate tukkidega (Lõhavere 1961. aasta kaevand).

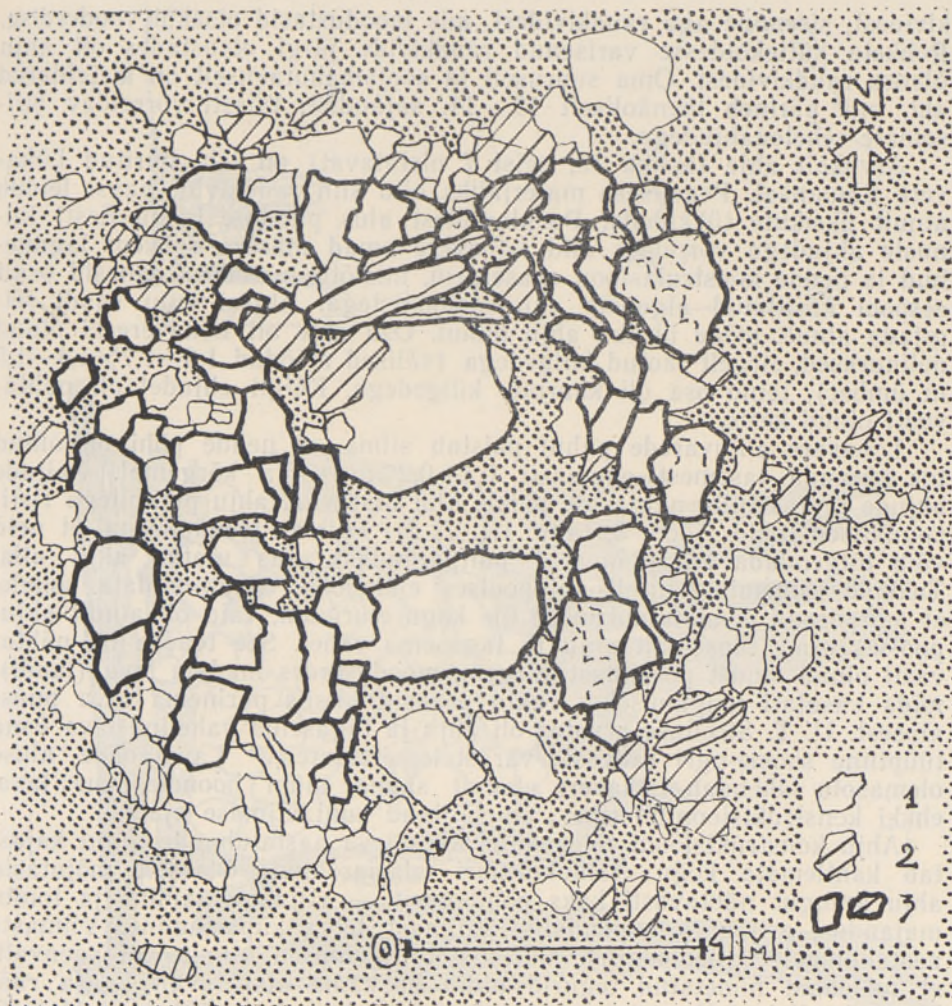
2. Elamu alus ahjuvarega selle nurgas (Lõhavere 1957. aasta kaevand).

1. Ahju võlvist pärinev savikiht (Rõuge 1958. aasta kaevand).

2. Sama ahju savivõlvi all olnud kividest ahjualus.

Joon. 2. 1979. aastal Varbola linnusel läbiuuritud ahju põhiplaan. 1 paekivi, 2 raudkivi, 3 ahju külgede, otsa ja põranda kivid.

tagaseinas oli siingi suur serviti paeplaat, mille alumine osa oli kinni kiilutud ahju põhjakivide vahele. Selle plaadi taga olid mõned väiksemad, samuti serviti asetatud plaadid, kõrval aga suurem püstiasendis raudkivi. Väljastpoolt toetas otsakonstruktsiooni mitmekordne lapiti paeplaatidest ja raudkividest müür. Ahju küljed moodustusid kahest kivimüürist. Hoone välisseinapoolsel küljel olid mõlemad müürid laotud lapiti paeplaatidest, kusjuures sisemine müür oli jälgitav 4–5, väline 2–3 kivi kõrguselt. On huvitav märkida, et müürid ei olnud laotud mitte tihedalt teineteise vastu, vaid nende vahel oli 0,2–0,3 m laiune tühik. Seetõttu on ka mõistetav, et sisemise müüri kivid olid vajunud välja-poolle.²⁸ Toa sisemuse poolel ahjuküljel oli ainult välimine müür pae-

²⁸ On mõeldav, et väline paemüür oli vahetult hoone palkseina aluseks. Sellisel juhul võiks kõnesolevat ahju vaadelda kui nende hilisemate toa- ja saunaahjude eelkäijat, mille väliskülj kogu ahju kõrguses oli ühtlasi välisseinaks, ehk teiste sõnadega — ahju külj ulatus läbi seina, nii et ahi oli väljast näha (vt. Habicht, T. Rahvapärane arhitektuur, foto 189). Saaremaalt on teada saunu, kus ainult ahju suu asetseb hoone

kividest, sisemine aga raudkividest, mis moodustasid otsekuvi vooderdise. Rohkete küttekoldesse varisenud raudkivide järgi otsustades oli ahju ülaosa raudkividest. Oma suuruselt ja soojamahutavuselt on kirjeldatud ahi, mis pärineb tõenäoliselt 13.—14. sajandist, täiesti võrreldav hili-semate rehetoaahjudega.

Arvukalt ahje (kokku 18, neist 7 oletatavat) on läbi uuritud Lõhaveri linnamäel. Peamiseks materjaliks olid siin raudkivid; paasi leidub ainult üksikute tükkidena. Paeplaatidest alus puudus. Lääne-Eesti linnuste ahjudega võrreldes olid Lõhaveri omad märksa rohkem lagunenud ja nende konstruktsioon ebaselgem, mistõttu vared sarnanesid osalt eespool käsitletud algeliste ahjumoodustistega. Algset kuju saadi selgitada ainult mõne üksiku ahju puhul. Osa ahje oli Lõhavereski olnud nelinurksed, sirgelt laotud külgedega (välised mõõdud 1,6—1,7×1,4—1,5 m ümber), teine osa oli kaarjate külgedega. Kõigil ahjudel oli nähtavasti olnud keris.

Lõhaveri ahjuvarede puhul paistab silma, et nende põhi on olnud toa põranda tasemest enamasti 0,1—0,2 m võrra kõrgemal. Paljude ahjude juures tulid nähtavale nende alla ulatuvad, ahju pikiteljega ristisuunalised tukid (joon. 3, tahv. III, 1, 2). Paistab tõenäolisena, et neid võib tõlgendada kui jäänuseid puitpõrandast, mis ulatus ahju alla. Tukkide esinemine ainult ahjupoolest elamuosas võiks viidata sellele, et puitpõrand ei ulatunud mitte üle kogu eluruumi, vaid oli ainult ahjupoolest osas, täpsemalt ahju ja tagaseina vahel. See toosa on nähtavasti olnud muust põrandast kõrgem, moodustades madala lava (laudi), mida kasutati magamiseks. Tukid peaksid niisiis pärinema lava puust alusest. U. T. Sireliuse arvates oli ahju ja tagaseina vaheline lava üsna tüüpiline soome-ugri rahvaste varastele elamutele.²⁹ Lavataolise aluse olemasolu lähendab Lõhaveri elamut sauna tüüpi hoonele, kus lava, ehkki konstruktsioonilt erinev, on säilinud kuni viimase ajani.

Ahju konstruktsiooni täienemine käesoleva aastatuhande algul kajastab kahtlemata kogu elamukultuuri edasiarengut. Otseselt mõjutasid ahju arengut nähtavasti kaks põhitegurit — viljakuivatamine ja toidumajandus, esijoones hapendatud taignast leiva küpsetamine. Viimaste aastakümnete arheoloogilise uurimistöo tulemused kinnitavad veenvalt, et mõlemad nimetatud tegurid pidid hakkama otsustavalt kaasa rääkima nimelt just II aastatuhande algul. Viljaleidudest nähtub, et 11.—12. sajandi paiku muutus meil oluliseks viljakultuuriks talirukis,³⁰ millest sai põhiline leivavili. Ilmselt pole juhus, et ligikaudu samal ajal ilmub meie leiumaterjali uudse nähtusena käsikivi. Viimase leviku otseseks põhjuseks oli nähtavasti leivajahuvajadus. Iseloomulik on Tartu linnusest koos käsikividega leitud söestunud jahu.³¹ Samast leitud söestunud viljaterade koostise järgi otsustades oli tegemist rukkijahuga.

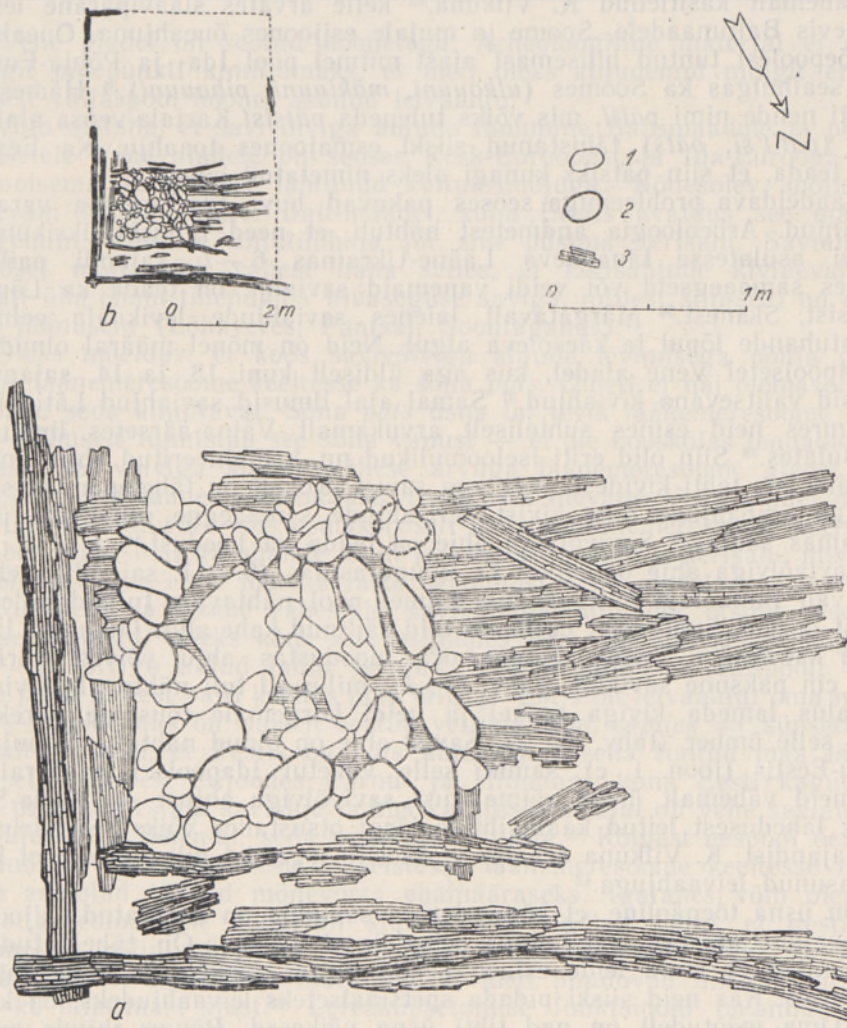
Kuigi sõnad *leib* ja *tainas* olid läänemeresoome keeltes tuntud näh-

sisemuses, kogu ülejäänud osa aga väljaspool (Heikel, A. O. Die Gebäude der Ceremissen, Mordwinen, Esten und Finnen, lk. 139, joon. 133 ja 134). U. T. Sirelius on niisuguseid ruumist väljaulatuvaid ahje vaadelnud kui tõendust selle kohta, et algselt õues tekkinud ahi toodi seina kaudu sisse «...*ehkäpä osa osalta, ikäänkuin kokeillen, onnistuisiko yrittys*». Sirelius, U. T. Suomen kansanomaista kulttuuria II. Helsinki, 1921, lk. 170.

²⁹ Sirelius, U. T. Suomen kansanomaista kulttuuria II, lk. 172, 173.

³⁰ Tõnisson, E., Lepajõe, J. Teraviljakasvatusest Eestis 11.—13. sajandil (Soontagana maalinna viljaleidude põhjal). — Rmt.: Tootmis-teadusliku konverentsi «Taimikasvatussaaduste kvaliteedi tõstmise ja teraviljakasvatuse ajaloo küsimusi» ettekannete materjale. Tartu, 1978, lk. 28—34.

³¹ Trummal, V. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. — TRÜ Toim., vihik 133. Tartu, 1964, lk. 31.

Joon. 3, a — ahjuvare toa nurgas koos selle alla ulatuvate tukkidega (Lõhavere linnamägi, 1961. aasta kaevand). 1 kivi, 2 ahju äärekivi, 3 tukk; b — sama toa skemaatiline põhiplaan.

tavasti juba enne ajaarvamise vahetust, hakati tõelist hapendatud taig-nast rukkileiba küpsetama seega ilmselt alles II aastatuhande algul. Selleks oli tarvis ahju, mis oleks andnud ühtlast ja kõrget kuumust. Senine algeline ahi ilmselt ei vastanud sellele nõudele; see kõlbas vahest ainult paisteleiva küpsetamiseks.

Etnograafilises kirjanduses on leivaküpsetamise osa meie ahjude kujunemisloos juba ammu rõhutatud. Veelgi enam. On avaldatud arvamust, et leivaküpsetamiseks oli eriline, tavalisest toa- ja saunaahjust erinev idaslaavi päritolu leivaahi. Arvamuse lähtekohaks on sõna *päts* ja selle vasted teistes läänemeresoome keeltes, mida juba A. Ahlqvist pidas slaavi laenuks (vene *печ*) ning seostas leivaahjuga.³² Küsimust

³² Ahlqvist, A. Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen. Helsingfors, 1875, lk. 114.

on lähemalt käsitletud K. Vilkuna,³³ kelle arvates slaavipärane leivaahi levis Baltimaadele, Soome ja mujale esijoones õueahjuna. Õueahjud on tõepoolest tuntud hilisemast ajast mitmel pool Ida- ja Põhja-Euroopas, sealhulgas ka Soomes (*ulkouuni, mäkiuuni, pihauuni*).³⁴ Hämes on kohati nende nimi *pätti*, mis võiks tuleneda *pätsist*. Karjala-vepsa alal on *päts* (*pät'šši, päšš*) tähistanud siiski esmajoones toaahju. Ka Eestist pole teada, et siin pätsiks kunagi oleks nimetatud õueahje.

Vaadeldava probleemiga seoses pakuvad huvi Ida-Euroopa varased saviahjud. Arheoloogia andmetest nähtub, et need ilmusid üksikutesse slaavi asulatesse tänapäeva Lääne-Ukrainas 6.—7. sajandi paiku.³⁵ Umbes samaaegseid või veidi vanemaid saviahje on teada ka Lõuna-Rootsist, Skånest.³⁶ Märnatavalt laienes saviahjude levikuala eelmise aastatuhande lõpul ja käesoleva algul. Neid on mõnel määral olnud ka põhjapoolsetel Vene aladel, kus aga üldiselt kuni 13. ja 14. sajandini säilisid valitsevana kiviahjud.³⁷ Samal ajal ilmusid saviahjud Läti alale, kusjuures neid esines suhteliselt arvukamalt Väina-äärsetes linnustes ja asulates.³⁸ Siin olid eriti iseloomulikud nn. kombineeritud ahjud, mille alumine osa tehti kividest, võlv aga savist. Kohati on tähelepanndav savivõlviga umbahjude ning kivist kerisahjude samaaegne esinemine ühes ja samas asulas.³⁹ Savivõlviga ahje on teada ka Leedust.⁴⁰

Savivõlviga ahje on olnud ka Rõuge asulas (9.—11. sajand). Sellest annavad tunnistust kultuurkihis mitmel pool nähtavale tulnud põlenud savist laigud. Suhteliselt paremini olid säilinud kahe ahju jäänused 1958. aasta kaevandis. Nende ülemise osa moodustas ahju võlvist pärinev 7—8 cm paksune savikiht (tahv. IV, 1), mille all tuli nähtavale kividest ahjualus lameda kiviga keskel ja veidi kõrgemale tõusvate äärekividega selle ümber (tahv. IV, 2). Savist ahje on olnud nähtavasti mujalgi Kagu-Eestis (joon. 1, c), samuti selle vahetul idapoolisel naaberalal.⁴¹ Andmeid vähemalt ühest võimalikust savivõlviga ahjust on Edela-Soomest; lähedusest leitud kaaluvihtide järgi otsustades võiks see pärineda 11. sajandist. K. Vilkuna arvates võiks siin tegemist olla väljaspool hoonet asunud leivaahjuga.⁴²

On üsna tõenäoline, et kõnesolevaid saviahje on kasutatud esijoones toiduvalmistamiseks, sealhulgas leivaküpsetamiseks. On täheldatud, et keraamikas ja muid leide esineb nende juures rohkem kui kerisahjude läheduses. Kas neid siiski pidada spetsiaalseteks leivaahjudeks, on küsitav. Oma mõotudelt on nad tihti üsna väikesed. Rõuge ahjude puhul tuleb ka arvestada, et linnusest saadud viljaleiu järgi otsustades domineeris siin veel oder, mitte rukis.⁴³ Veelgi vähem alust on neid pidada õueahjudeks. Teadaolevad esiaja saviahjude jäänused nii Baltimaadel kui

³³ Vilkuna, K. Leivinuunin historiaa Suomessa, lk. 250—276.

³⁴ Valonen, N. Zur Geschichte der finnischen Wohnstuben, lk. 308.

³⁵ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище, lk. 146, ja joon. 48.

³⁶ Stenberger, M. Vorgeschichte Schwedens, lk. 365.

³⁷ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище, lk. 146—155 ja joon. 51—53.

³⁸ Шноре Э. Асотское городище, lk. 70, 71.

³⁹ Zarina, A. Krāsnis Salaspils Laukskolas lībiešu 10.—13. gs. ciemu vietās. — Arheoloģija un etnogrāfija. XII. Rīga, 1978, lk. 76—99.

⁴⁰ Daugudis, V. Gyvenvietes ir pastatai. — Rmt.: Lietuvių materialinė kultūra IX—XIII amžiuje. I. Vilnius, 1978, lk. 38, joon. 9.

⁴¹ Arvukalt saviahjude rususid on leitud Irboska linnusest. Seejuures on huvitav märkida, et need esinevad linnuse kultuurkihi vanemas (V. Sedovi järgi 8.—9. sajandi) osas. Kultuurkihi hilisemas osas domineerivad seevastu kiviahjud. Седов В. В. Раскопки в Изборске в 1971 и 1972 гг. — Краткие сообщения ордена Красного знамени Института археологии. 144. М., 1975, lk. 68.

⁴² Vilkuna, K. Leivinuunin historiaa Suomessa, lk. 267, 268.

⁴³ Шмидехельм М. X. Городище Рыуге в юго-восточной Эстонии, lk. 159.

ka Vene aladel on seotud hoonetega. Arheoloogiline materjal ei anna mingit pidepunkti kinnitamaks, et meil oleks kujunenud mingit erilist, algselt väljaspool hoonet asunud leivaahju.

Võib oletada, et savivõlviga ahjude ilmumine Baltimaadele ja põhjapoolsetele Vene aladele on seoses Kesk-Euroopast ja Ida-Euroopa lõunapoolsematest osadest lähtunud kultuurimõjuga. Kõnesolev mõju oli tugevam lõunapoolsetel Baltimaadel, kuna Eestis avaldus see märksa nõrgemini. Põhilise ahjutüübina jäi siin püsima kerisahi. Saviahjude kaudset mõju võib vahest näha selles, et kerisahjude kividevahesid hakati üha enam tihendama liivaseguse saviga, millest siin-seal on säilinud jäänuseid (Lõhaveres, Paatsal, Soontaganas).⁴⁴

Oleks mõeldav, et koos savivõlviga ahjude levimisega põhja poole ilmus läänemeresoome keeltesse ka sõna *päts*. Ometi ei näi olemasolevad andmed seda kinnitavat. Sõna *päts* üsna lai levik läänemeresoome keeltes — ilmselt tunnistab see sõna vanust — ei ole kooskõlas teadaolevate varaste savivõlviga ahjude vähese arvuga läänemeresoome aladel. On ka oluline, et läänemeresoomlaste naabruses olevatel Vene aladel domineeris ajal, mil *päts* võis esmakordselt ilmuda läänemeresoome keeltesse (umbes eelmise aastatuhande lõpul ja käesoleva algul), kerisahi, mis siin oli olemas juba enne idaslaavlaste saabumist neile aladele.

Kui Eesti ja Soome vähestele savivõlviga ahjudele otsida otseseid väliseeskujusid, tuleks kõne alla esijoones Läti ala, kus, nagu nägime, olid savivõlviga ahjud laialt levinud. Vaevalt aga sai sealtpoolt tulla sõna *päts*, millest balti keeltes pole jälgegi. Lätis on leivaahjul oma nimetus — *ceplis*, mis on ilmselt seotud verbiga *cept*, *cepties* = küpsetama. Mainitagu veel, et Eestis on *päts* ahju nimetusena tuntud maa läänepoolsetes osades, esijoones Pärnu- ja Hiiumaal, kuna Eesti kaguosas, kust on teada esiaja saviahje ja kus ka hilisemal ajal oli vene saviahjude eeskujuga kõige lähemal, seda nimetust ei tunta.⁴⁵ Kõigest eespool öeldust nähtub, et sõna *päts* eesti ja teistesse läänemeresoome keeltesse ilmumise asjaolud jäävad mõnevõrra ebamääraseks. Igatahes võib olemasoleva arheoloogilise materjali alusel üsna kindlalt väita, et Eestis ei kujunenud välja mingit erilist pätsi-nimelist leivaahju tüüpi. G. Ränk on nähtavasti õigustatult märkinud, et meil puuduvad niisugused andmed ka hilisemast ajast.⁴⁶ Leivaküpsetamise funktsiooni omandas meil ilmselt alates II aastatuhande algusest tavaline toaahi, mille konstruktsiooni sellekohaselt täiendati.

Teise olulise tegurina mõjutas meie ahjude arengut viljakuivatamine. Siinseid ilmastikuolusid arvestades tekkis selleks mõningane vajadus ilmselt juba viljelusmajanduse algusaegadel. Sellele osutab sõna *rehi*, millele on vasteid nii läänemeresoome kui ka idapoolsemates soome-ugri keeltes. Olenemata sellest, kas *rehi* on algselt soome-ugri sõna või põhjagermaani laen (vrd. rootsi *ria*),⁴⁷ on tegemist ilmselt vana sõnaga, mida pole põhjust pidada hilisemaks sellistest viljelusmajandusega seotud sõnadest nagu *põld*, *ader*, *leib* jt. Kuigi *rehi* ei tähendanud algselt ilmselt

⁴⁴ Teiselt poolt on aga eriti Põhja-Vene aladel saviahjude ehitamisel kasutatud rohkesti raudkive. Selle tulemusena on tekkinud ahjutüüp, mis kujutab endast õigupoolest savija kiviahju kontaminatsiooni. Vt. Б л о м к в и с т Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. — Rmt.: Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, lk. 260.

⁴⁵ Vrd. R ä n k, G. Die Bauernhausformen im baltischen Raum, lk. 40, 41.

⁴⁶ R ä n k, G. Saaremaa taluehitised, lk. 206; R ä n k, G. Die Bauernhausformen im baltischen Raum, lk. 41.

⁴⁷ L a i d, E. Über den Ursprung der nordosteuropäischen Riege. — Folk-Liv. Acta ethnologica et folkloristica Europaeae, XVII—XVIII. 1953—1954. Stockholm, 1954, lk. 19, 20.

kuivatushoonet, vaid välist viljakuivatusseadeldist, on siiski tõenäoline, et laia leviku on see sõna saanud hoone nimetusena. On usutav, et viljakuivatamise toimus oluline edasiareng II aastatuhande algussajanditel. Suurt osa etendas selleski suhtes talirukki laienev kasvatamine. Viimase lõikus- ja külviaja lähedust arvestades muutus vilja kuivatamine seemnevilja tarvis möödapääsmatuks vajaduseks.

Eesti ja Põhja-Läti etnograafilist rehielamut tuleb kahtlemata vaadelda pika arengu lõpp-produktina, millele on eelnenud algelisemad vormid. Ida-Euroopast teadaolevad rehevormid võivad aidata neid mõnevõrra aimata. Kas Eesti alalgi kunagi tunti algelisi koonilise kujuga volga-soome *šiš-tüüpi* rehtedega võrreldavaid rajatise, pole siiski teada. Arheoloogilist ainesest sellekohased tõendid puuduvad. Küll on aga üsna tõenäoline, et meie rehed olid vähemalt esiaja lõpuni üheruumilised. On iseloomulik, et Ida-Soomes, Karjalas, samuti osal Leningradi ja Pihkva oblasti territooriumil jäidki rehed üheruumilisteks; kaheosalist rehehoonet siin ei kujunenudki.⁴⁸

Arheoloogiline materjal ei võimalda veel lähemalt selgitada elamu ja rehe vahekorda. Võib ainult oletada, et ühe ja sama hoone kasutamine nii elamuks kui ka reheks sai alguse juba esiajal. Meie esiaja ahjud ei võimalda igatahes vahet teha elamu- ja reheahju vahel. Selles suhtes meenutavad nad hilisemaid ahje, mis on endas ühendanud nii toa- kui ka reheahju funktsioonid. Erinevalt hilisemast rehielamust puudus esiaja lõpu ehitistel nähtavasti ruum, mis oma suuruselt oleks võrreldav hilisema rehealusega.

Nagu näeme, ühendasid meie esiaja lõpusajandite ahjud endas nii elamu- ja rehe- kui ka sauna- ja leivaahju funktsioonid. Kui siia veel lisada, et ahjuga liitus selle suu ees olev toiduvalmistamiskoht, lee ~ leed (tahv. I), siis on meil tegemist omamoodi universaalse tulekoldega. Lee olemasolu ulatub tagasi algeliste ahjumoodustisteni, ilmselt võib seda vaadelda kui ahju suu ette püsima jäänud osakest lahtisest koldest. Teiselt poolt on ahju ja lee seos oluliseks ühisjooneks esiaja lõpu elamu ja hilisema rehielamu vahel. Lee — *liesi* — on hästi tuntud ka soome etnograafiliste ahjude juures. Võib oletada, et nii nagu Eestis, ulatub ka Soomes ja mujal soome-ugri rahvaste territooriumil ahju ja lee seos tagasi kaugesse minevikku.

Ahju suu ees asetsenud lee olemasolu on seni kindlaks tehtud peamiselt Lääne- ja Põhja-Eesti linnustes (Soontagana, Paatsa, Pada jt.). Pole teada, kas niisugune lee ja ahju seos oli levinud kogu Eestis. Paistab, et Lõhaveres on enamik ahje olnud ilma leeta, selle olemasolu võib oletada ainult kahe-kolme sealse ahju juures. Oleks mõeldav, et toiduvalmistamiseks kasutati suuremal määral ahju ennast. Ent vaevalt võiks Lõhavere elamuid selles suhtes siiski täiesti samastada vene suitsutubadega, kus põhiliseks toiduvalmistamiskohaks oli ahi.⁴⁹ Näib tõenäolisemana, et toitu valmistati tulekolletel, mis olid ahjust eraldi. Niisuguseid koldeid on avastatud enamikus linnustes ja muinasasulates, sealhulgas ka Lõhaveres. Seal, kus ahjud olid leega, kasutati neid toiduvalmistamiseks esijoonel

⁴⁸ Samas, lk. 26, joon. 9; Vilppula, H. Das Dreschen in Finnland. — Kansantieteellinen arkisto X. Helsinki, 1955, lk. 7.

⁴⁹ Lee olemasolu pole siiski täiesti võõras ka vene ahjule; vt. Блоквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов, lk. 253. Ahju suu ees olev lee (*ошосток*) koos sellel rippuva pajaga oli 19. sajandil üsna laialt levinud eriti Baltimaade naabruses olevatel Vene aladel, endise Vitebski, Pihkva ja Peterburi kubermangu territooriumil. Vt. Ганцкая О. А., Лебедева Н. И., Чижилова Л. Н. Материальная культура русского сельского населения западных областей (во второй половине XIX — начале XX в.). — Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. XVII. М., 1960, lk. 26 ja joon. 28.

suviti, kui ahje ei köetud. Kui aga ahjul puudus lee, võisid kolded olla põhiliseks toiduvalmistamiskohaks aasta ringi. Selles suhtes pakuvad huvi eriti II aastatuhande alguse linnuste ja asulate uurimise tulemused Lätis. Liivi muinasasulas Laukskolas Väina ääres on avastatud näiteks üle 80 kivi- ja saviahju jäänused,⁵⁰ ent leed nende juures üldreeglina ei näi olevat. Kolded on siin ahjust eraldi, mõnel juhul siiski tõenäoliselt ühes ja samas ruumis. Seega võib Laukskolas mingil määral jälgida ahjuga köetava elamu (eesti *tuba*, läti *istaba*) ja koldega elamu (eesti *koda*, leedu *namas*, läti *nams*) samaaegset olemasolu. Pole võimatu, et mõlemad võisid olla ühendatud ühise katuse alla, moodustades elamutüübi, mis hilisemal ajal oli iseloomulik Leedu ja Läti lääne- ja keskosa- des. Lõhavere tulekollele laad annab põhjust arvata, et samasugused ehitised on võinud olla mingil määral levinud II aastatuhande algul ka Eestis. Toa ja koja võimalikust vanast seosest annavad tunnistust ka mõned muud andmed. Nii on teada, et rehealust on meil kohati nimetatud *kojaks*. Erilist huvi pälvivad teated, mille kohaselt rehealuses on olnud tulekolle.⁵¹ Ja lõpuks tuleb arvestada, et sõnal *koda* on eesti keeles kahesugune tähendus. Pole kahtlust, et algselt on *koda* tähendanud omaette ehitist, millise tähenduse ta on säilitanud etnograafilise suveköögi nimetusena (*suvekoda*). Teisalt aga tähendab *koda* põhiruumiga liituvat eesruumi. Näib, et sellelgi tähendusvarjundil on vanad juured, vähemalt läänepoolses Eestis.⁵²

Nagu näeme, võib esiaja lõpu ahjude juures jälgida nende ehituslike ja funktsionaalsete põhijoonte väljakujunemist, mis on omased meie hilisematele etnograafilistele ahjudele. Erinevalt mõnedest teistest maadest, kus kerisahi kaotas aja jooksul oma tähtsuse, säilitades peamiselt ainult saunaahju funktsiooni, jäi Eestis kerisahi püsima ka põhilise toa-, rehe- ja leivaahjana. Selles mõttes on meie ahjud oluliseks ühendavaks lüliks esiaja lõpusajandite ja hilisema elamukultuuri vahel.

⁵⁰ Zariņa, A. Krāsnis Salaspils Laukskolas lībiešu 10.—13. gs. ciemu vietās, lk. 87.

⁵¹ Ränk, G. Die Bauernhausformen im baltischen Raum, lk. 114.

⁵² Viires, A. Sõnaajaloolisi etüüde. — Emakeele Seltsi aastaraamat, 18, 1972, lk. 126—128.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloos Instituut

Toimetusse saabunud
8. I 1980

Э. ТЫНИССОН

О ДРЕВНИХ ПЕЧАХ В ЭСТОНИИ

Древнейшим типом печей в жилищах северной части восточной Европы были печи с каменкой (каменка эст. *keris*). Археологически они прослеживаются со второй половины I тыс. н. э., хотя по языковедческим данным, могут быть и более древними. В Эстонии печи примитивной формы обнаруживаются с конца I — самого начала II тыс. (рис. 1, б). Печи в городищах и поселениях первых веков II тыс. (рис. 1, а) отличаются от них не только хорошо выраженной конструкцией и формой (табл. I, II), но и местом расположения — в углу жилища (табл. III, 2). Исследованные в городище Варбола печи 13—14 вв. (рис. 2, табл. II) по своим размерам уже близки к более поздним печам. Печи в городище Лыхавере (табл. III) ставились, очевидно, на приподнятое деревянное основание, тянувшееся от печи до задней стенки жилой постройки (см. рис. 3).

Совершенствование конструкции печей с первых веков II тыс. связано с выпеканием квасного ржаного хлеба. У нас нет данных о существовании в Эстонии специальных печей для выпечки хлеба. Исследованные в юго-восточной Эстонии некоторые печи с глиняным сводом на каменном основании (рис. 1, с; табл. IV, 1, 2) вряд ли выполняли чисто хлебопекарную функцию. Хлеб в Эстонии выпекался в обыкновенных каменных печах, которые могли служить и для сушки снопового хлеба. Универсальность древне-

эстонских печей подтверждает также наличие перед их устьем очага для приготовления пищи (эст. *lee, leed*). Принцип соединения печи и очага весьма характерен и для более поздней эстонской жилой риги.

В некоторых местах (напр., в Лыхавере) обнаружены печи и без очага. Местом для приготовления пищи служили в таком случае очаги, сложенные отдельно от печей. Подобные очаги хорошо прослеживаются в Латвии, где печи, судя по имеющимся данным, были, как правило, без очага (напр., в ливском поселении Лаукскола). Это свидетельствует об одновременном существовании жилища, отапливаемого печью (эст. *tuba*, лат. *istaba*), и постройки с очагом (эст. *koda*, лат. *nams*). Возможно, в некоторых случаях они соединялись, образуя прототип жилой постройки, характерной, в частности, для западных и центральных районов Латвии и Литвы в более позднее время.

В заключение можно сказать, что древнеэстонские печи позволяют проследить возникновение тех конструктивных и функциональных черт, которые стали характерными и для более поздних печей. Важно подчеркнуть, что печь с каменной сохранилась в Эстонии не только в банях, но и в жилой риге, где оставалась основным типом печи местами до 20 в.

Институт истории
Академии наук Эстонской ССР

Поступила в редакцию
8/1 1980

E. TÕNISSON

ÜBER DIE FRÜHGESCHICHTLICHEN ÖFEN IN ESTLAND

Als der älteste Ofentyp in Wohngebäuden des nördlichen Osteuropas ist der Steinofen mit Hitzsteinen (estn. *keris*) zu betrachten. Die frühesten archäologischen Angaben über diesen Ofentyp liegen hier aus der zweiten Hälfte des I. Jahrtausends u. Z. vor. Der mit den Hitzsteinöfen verbundene Wortschatz scheint jedoch zum Teil schon aus einer etwas älteren Zeit herzustammen. In Estland lassen sich die Frühformen der Hitzsteinöfen mindestens mit dem Ende des I. — Anfang des II. Jahrtausends datieren (Abb. 1, b). Für die auf den Burgbergen und Siedlungsplätzen der ersten Jahrhunderte des II. Jahrtausends untersuchten Öfen (Abb. 1, a) sind schon eine feste Konstruktion (Taf. I, II) und die Lage in der Stubenecke charakteristisch (Taf. III, 2). Auf der Wallburg Varbola wurden einige Öfen des 13.—14. Jahrhunderts entdeckt (Abb. 2; Taf. II), die nach ihren Ausmaßen mit den Öfen der späteren Riegenwohnungen vergleichbar sind. Bei den auf dem Burgberg Lõhavere untersuchten Öfen (Taf. III) ist bemerkenswert, daß diese sich, allem Anschein nach, auf einer niedrigen hölzernen pritscheähnlichen Unterlage befanden (vgl. Abb. 3).

In den ersten Jahrhunderten des II. Jahrtausends wurde die Entwicklung der Ofenkonstruktion stark durch das Brotbacken aus Roggenmehl-Sauerteig beeinflusst. Einige in Rõuge (Südostestland) entdeckte Öfen mit Überresten eines Tongewölbes auf dem steinernen Unterbau (Abb. 1, c; Taf. IV, 1, 2) sind jedoch kaum als spezielle Backöfen zu betrachten. Für das Brotbacken wurden in Estland offensichtlich die gewöhnlichen Stubenöfen angewandt. Diese konnte man auch zum Getreidedarren verwenden. Die funktionale Vielseitigkeit der estnischen frühgeschichtlichen Stubenöfen wird durch das Vorhandensein des Aschenherdes für das Kochen (estn. *lee, leed*) vor der Ofenmündung bestätigt. Auch für die späteren Öfen der estnischen Riegenwohnungen ist die Verbindung mit der Herdstelle kennzeichnend. In Estland kamen wahrscheinlich auch frühgeschichtliche Öfen ohne Aschenherd vor. Als Kochstelle wurde in diesen Fällen ein offener Herd benutzt, der vom Ofen getrennt war. Solche Kochherde sind von den lettischen Burgbergen und Siedlungen bekannt, wo die Öfen, nach vorhandenen Angaben zu urteilen, in der Regel ohne Aschenherd waren (z. B. in der livischen Siedlung Laukskola). Es läßt sich also das gleichzeitige Vorhandensein der mit dem Ofen heizbaren Stube (estn. *tuba*, lett. *istaba*) und der Wohnung mit dem offenen Herd — des Herdhauses (estn. *koda*, lett. *nams*) — verfolgen. Es ist nicht ausgeschlossen, daß in einigen Fällen die Stube und das Herdhaus vereinigt waren und so den Prototyp der späteren Wohngebäude in zentralen und westlichen Teilen Lettlands und Litauens (stellenweise auch in Westestland) bildeten.

Bei den estnischen frühgeschichtlichen Öfen kann man also das Herausbilden solcher konstruktiven und funktionalen Kennzeichen beobachten, die für die späteren ethnographischen Öfen Estlands charakteristisch wurden. Der Hitzsteinofen erhielt sich in Estland nicht nur in den Badestuben, sondern bewahrte seine Stelle als wichtigster Ofentyp auch in den Riegenwohnungen.

Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR

Eingegangen
am 8. Jan. 1980